

Nucené nasazení Poláků na práce do Říše v letech 1939-1945 (s přihlédnutím k Polákům z Těšínska)

Mečislav Borák

Slezský sborník, 99, 2001, s. 95-108.

Tzv. totální nasazení obyvatel nacisty okupované Evropy na nucené práce do Německé říše v letech druhé světové války bylo jedním ze specifických projevů totalitního nacistického režimu. Jeho rozsah byl značný, např. v létě 1944 pracovalo přímo na území Říše asi 8 milionů takových novodobých otroků. Cílem tohoto opatření nacistických úřadů bylo využít všech zdrojů k nahrazení stále větších válečných ztrát a ke zvýšení výroby pro další vedení války. Zároveň šlo o nemilosrdné drancování pracovní síly národů v okupovaných zemích, především slovanských, a o nástroj germanizační politiky okupantů. Byla zaměřena hlavně na mládež, zbavenou možnosti studia či vhodného pracovního uplatnění, u níž se předpokládalo, že v cizím prostředí snáze podlehne poněmčení. Špatné pracovní, ubytovací a hygienické podmínky, nedostatečná strava i mzda, nadměrná pracovní doba, tuhý kázeňský režim, to vše jen zvyšovalo utrpení mladých lidí vytržených ze svých domovů a vystavených stále častějším náletům. Neuposlechnutí úřadů bylo trestáno nejen vysokou pokutou, ale též umístěním do pracovně výchovných táborů, v případě pokusů o útěk či o odpor předáním gestapu a deportací do věznic a koncentračních táborů.

Nucená práce v Říši postihla i přes půl milionu obyvatel českých zemí. Česká historiografie si jejich osudů všimla až s odstupem let ve fundamentální monografii Fr. Mainuše,¹ která sleduje totální nasazení ve vztahu k českému národu. Ponechává tedy stranou skutečnost, že nuceným pracím bylo vystaveno i několik tisíc bývalých občanů Československa polské národnosti - obyvatel okupovaného Těšínského Slezska. Dílčí studie sice připomenuly nucené práce dělníků z Polska, ať už civilistů nebo válečných zajatců, na území okupované republiky, zvláště v Sudetech,² ale nucenou prací

¹F. M a i n u š , *Totálně nasazení (1939-1945)*. Praha 1974.

²Z. K o n e č n ý - F. M a i n u š , *Pracovní nasazení Poláků v okupovaném pohraničí Československa za II. světové války*. Slezský sborník, 61, 1963, s. 385-409; Tíž, *Poláci na čs. území za války a jejich odpor proti fašismu*. Tamtéž, 62, 1964, s. 322-340; Z. K o n e č n ý , *Pracovní nasazení válečných zajatců a obyvatel Evropy v ČSR (1939-1945)*. Brno 1967; J. P e c k a, *Váleční zajatci na území Protektorátu Čechy a Morava*. Praha 1995.

těšínských Poláků se dosud nikdo nezabýval. Právě této otázce se chce věnovat náš příspěvek, který vznikl v souvislosti s potřebou charakterizovat hlavní rysy a místní specifika tohoto druhu nacistické perzekuce pro účely případného odškodnění dosud žijících obětí této perzekuce. Příspěvek si všimne nejdůležitějších nacistických předpisů a nařízení týkajících se nucené práce Poláků a uvede některé konkrétní příklady, jež umožní aspoň přibližně porovnat situaci na Těšínsku s podmínkami v protektorátě, v Generálním gouvernementu či ve Staré říši.

Polská odborná literatura týkající se nuceného nasazení polských dělníků na práce do Německé říše v letech 1939-1945 obnáší, na rozdíl od podobné situace české historiografie,

už mnoho desítek titulů, z nichž vybírám alespoň několik stěžejních prací, především prací obecného charakteru a těch, jež si všímají též poměrů na k Říši včleněném území a nikoliv jen v Generálním gouvernementu. Jde především o obšírné dílo W. Rusińskiego,³ H. Szurgacze⁴ a Cz. Łuczaka.⁵ Existuje i několik syntetických přehledů, např. od Cz. Madajczyka,⁶ stejně jako zhodnocení stavu výzkumu.⁷ Objevilo se několik hodnotných edicí dokumentů,⁸ většinou v němčině, a edice vzpomínek obětí totálního nasazení.⁹ Pro poznání poměrů na Těšínsku mají význam studie věnované Slezsku, stejně jako edice místních dokumentů.¹⁰

³W. R u s i ń s k i , *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939-1945 na terenie Rzeszy i „obszarów wcielonych”*. T. I-II, Poznań 1949-1955.

⁴H. S z u r g a c z , *Sytuacja prawna robotników polskich przymusowo zatrudnionych na terenie Rzeszy (1939-1945)*. Czasopismo Prawno-Historyczne, XIX, 1967, zeszyt 1, s. 165-195; Tých: *Przymusowe zatrudnienie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939-1945. Studium prawno-polityczne*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971; Tých: *Charakterystyka prawna przymusowego zatrudnienia Polaków w Rzeszy i na tzw. terenach włączonych do Rzeszy (1939-1945)*. In: *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi*, t. II, Wrocław 1975, s. 9-23.

⁵Cz. Ł u c z a k , *Polscy robotnicy przymusowi w Rzeszy podczas II wojny światowej*. Poznań 1974.

⁶Cz. M a d a j c z y k , *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*. T. I, Warszawa 1970, s. 249-261.

⁷*Praca przymusowa w Trzeciej Rzeszy w latach II wojny światowej. Stan i potrzeby badań*. Materiały z sesji naukowej 28-30 kwietnia 1978 r. Redaktor naukowy Bohdan Koziełło-Poklewski. Olsztyn 1979.

⁸K. M. P o s p i e s z a l s k i , *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce*. Wybór dokumentów. Cz. I - *Ziemie wcielone*. Cz. II - *Generalna gubernia*. Documenta Occupationis, t. V-VI. Poznań 1952-1958; *Wysiedlenia ludności polskiej na tzw. ziemiach wcielonych do Rzeszy 1939-1945*. Wybór źródeł i opracowanie Czesław Łuczak. Documenta Occupationis, t. VIII, Poznań 1969; Cz. Ł u c z a k , *Położenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939-1945*. Documenta Occupationis, t. IX, Poznań 1975; *Praca przymusowa Polaków pod panowaniem hitlerowskim 1939-1945*. Wybór źródeł i opracowanie Alfred Konieczny i Herbert Szurgacz. Documenta Occupationis, t. X, Poznań 1976.

⁹*Przemoc, poniżenie, poniewierka. Wspomnienia z przymusowych robót rolnych 1939-1945*. Warszawa 1967; *Gdy byliśmy literą „P”. Wspomnienia wywiezionych na przymusowe roboty do III Rzeszy*. Warszawa 1968; *Z literą „P”. Polacy na robotach przymusowych w hitlerowskiej Rzeszy 1939-1945*. Wspomnienia. Wstęp Cz. Łuczak. Poznań 1976.

¹⁰J. B a r t o s z , *Ludzie ze znakiem „P”*. Wrocław-Warszawa-Kraków 1969; R. H r a b a r , *Na rozkaz i bez rozkazu*. Katowice 1968; E. J ę d r z e j e w s k i , *Hitlerowska polityka przymusowego zatrudnienia Polaków*

Problémem se zabývali též němečtí historici, jak o tom svědčí obecný pohled M. Broszata či řada dalších prací,¹¹ z nichž stojí za připomenutí především studie historičky E. Seeber, publikované též v polštině.¹² Zájem německé historiografie o toto téma v obecné rovině dosud neustal.¹³ Známe však i několik dobových německých prací, jež rozšiřují okruh právních předpisů a dalších tištěných pramenů.¹⁴

Úvodem je třeba alespoň stručně připomenout specifičnost okupační situace na území československého Těšínska, jež se v mnohém ohledu lišila od poměrů v jiných okupovaných oblastech někdejší republiky, což se promítalo i do přístupu okupantů k realizaci totálního nasazení místních obyvatel na práce do Říše.

Podstatná část Těšínska byla po Mnichovu zabrána v říjnu 1938 Polskem a po okupaci Polska v září 1939 se už do rámce mezitím utvořeného Protektorátu Čechy a Morava nevrátila, nýbrž byla připojena přímo k Německé říši jako součást jejích tzv. včleněných východních území (*eingegliederte Ostgebiete*), konkrétně jako součást slezské (později hornoslezské) provincie Říše, vládního obvodu Katowice. Před válkou tu podle statistik žilo asi 126 tisíc Čechů (asi 30 tisíc jich pak odešlo v období polského záboru), 74 tisíc Poláků a 17 tisíc Němců. Podle představ nacistů měli na území přiřčeněném k Německé říši žít pouze Němci. Cílem okupační politiky však tady nebylo masové vysídlování a fyzická likvidace neněmeckých obyvatel, protože jejich

na Śląsku i ziemiach włączonych do Rzeszy (1939-1945). Studia nad faszysmem i zbrodniami hitlerowskimi, t. II, Wrocław 1975. s. 25-43; A. K o n i e c z n y , *Zwalczanie zbiegostwa polskich robotników przemysłowych przez policję hitlerowską na Śląsku w 1944 r.* Studia Śląskie, XI, 1967, s. 145-267; Týž: *Roziary zatrudnienia zagranicznych robotników przymusowych i jeńców wojennych w gospodarce Dolnego Śląska w latach II wojny światowej.* Studia Śląskie, seria nowa, t. XIII, Katowice 1968; K. P o p i o ł e k , *Śląsk w oczach okupanta.* Katowice 1960; *Położenie ludności w rejencji katowickiej 1939-1945.* Wybór źródeł i opracowanie W. Długoborski, J. Molendowa, I. Srokowa, A. Szefer. Redakcja W. Długoborski, Poznań 1983.

¹¹M. B r o s z a t , *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945.* Stuttgart 1961; H. P f a h l m a n n , *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft (1939-1945).* Darmstadt 1969.

¹²E. S e e b e r , *Eksploracja robotników polskich w niemieckim przemyśle i rolnictwie w latach 1939-1945.* Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, 1962, nr 2. s. 248-279; Týž: *Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939-1945).* Berlin 1964. Polsky: *Robotnicy przymusowi w faszystowskiej gospodarce wojennej.* Warszawa 1972.

¹³Viz např. J. A u g u s t , *Herrenmensch und Arbeitsvölker. Ausländische Arbeiter und Deutsche 1939-1945.* Berlin 1998; U. H e r b e r t , *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches.* Bonn 1999.

¹⁴P. H e r t e l , *Arbeitseinsatz ausländischer Zivilarbeiter.* Stuttgart 1942; G r a u - K r u g - R i e t s c h , *Deutsches Strafrecht.* Berlin 1943; H. K ü p p e r s - R. B a n n i e r , *Arbeitsrecht der Polen im Deutschen Reich.* Berlin 1942; v. H a r r y - v. H o e v e l , *Das Polenstatut.* Deutsche Verwaltung 1942; *Der Pole im Arbeitsleben. Die arbeitsrechtliche Stellung des Polen nach den geltenden Bestimmungen.* Zusammengestellt und erläutert von Regierungsrat Heussler. Posen 1942; A. H u e c k , *Deutsches Arbeitsrecht.* Berlin 1944; W. S i e b e r t , *Das Recht der Arbeit.* Berlin 1944.

kvalifikovanou pracovní sílu nacisté nutně potřebovali pro válečné hospodářství Říše a sotva by ji mohli rychle a bez potíží nahradit německou kolonizací. Schůdnější cestou se měla stát germanizace obyvatel prostřednictvím akce tzv. německé volkslisty, která byla největší nacistickou germanizační akcí v Evropě (týkala se téměř tří milionů převážně polských občanů). Vyšli z předpokladu, že vzhledem k nejasnému národnímu vědomí značné části obyvatelstva se jim diferencovaným přístupem k jeho jednotlivým skupinám podaří úplně poněmčit ty vrstvy, které odpovídaly nacistickým kritériím rasovým, národnostním, politickým a duchovním, což podle jejich názoru byla většina zdejších obyvatel. Ty skupiny obyvatelstva, které nacistickým podmínkám neodpovídaly nebo germanizaci otevřeně odmítaly, měly být likvidovány či vysídleny do Generálního gouvernementu a nahrazeny německými kolonisty.¹⁵

Okupanti dovedně využili faktu, že značná část zdejších obyvatel se považovala za Slezany, "Šlonzáky", u nichž vědomí místního původu převažovalo nad vědomím národní příslušnosti. Mělo to své příčiny historické - vždyť během života jedné generace změnilo Těšínsko celkem pětkrát státní příslušnost i režim, což nemohlo zůstat bez následků. Část obyvatel se v obavách o svou existenci mnohdy raději přiklonila k vládnoucí moci i národnostně. Nacisté nakonec došli k závěru, že zdejší "smíšené obyvatelstvo", přestože se neskládá jen z německých živelů, je po staletí pod vlivem německé kultury a je schopno poněmčení. První krok k tomuto cíli byl učiněn ještě skrytě u příležitosti policejní registrace obyvatelstva v prosinci 1939, jež umožňovala úředně nahlásit i "šlonzácký" jazyk a národnost, čehož využila téměř polovina obyvatel Těšínska. Většinou se domnívali, že tak na okupanty vyžrali: nevystavili se nebezpečí postihu pro národnost polskou nebo českou, ani se nekompromitovali přijetím národnosti německé. Přiznání slezské národnosti bylo v atmosféře nátlaku a hrozeb do značné míry otázkou taktiky, snahy "zamaskovat se" a bez větší újmy přečkat na rodné půdě okupaci, v jejíž krátkodobost se ještě všeobecně věřilo. Takové rozhodnutí podporovala i katolická církev a prostřednictvím západního rozhlasu i polská emigrace.

Výsledky registrace zanedlouho posloužily okupačním úřadům při akci německé volkslisty. Šlo o vytvoření seznamů občanů německé národnosti v přiřazených východních územích Říše, jež byly vedeny úřadem vrchního vládního prezidenta. První

¹⁵Blíže o okupovaném Těšínsku viz např. M. M y š k a , *Z tajných zpráv NSDAP o Těšínsku*. Ostrava 1964; V. P l a č e k , *Ostravská průmyslová oblast v letech 1938-1945*. In: *Průmyslové oblasti*, 3, Opava 1971, s. 8-46; *Nástin dějin Těšínska*. Ostrava-Praha 1992; M. B o r á k , *Svědectví ze Životic. Těšínsko za druhé světové války a okolnosti životické tragédie*. Český Těšín 1999 (zde širší bibliografie k tématu).

instancí pro zápis do tohoto "německého národního soupisu" (*Deutsche Volksliste, DVL*) byly pobočky zřízené při úřadu landráta. Nacisté předpokládali, že se jim podaří získat pro velkoněmecký národ většinu obyvatel, proto nutili k podání přihlášky do volkslisty především ty, kteří se hlásili ke „slezské“ národnosti. Volkslista dělila do ní zapsané osoby na čtyři skupiny s různým právním postavením. V prvních dvou skupinách byli ti, kteří se hlásili k Němcům již před válkou. Nejpočetnější byla třetí skupina, kam spadali místní Slezané. Čtvrtá skupina byla vyhrazena německým odrodilcům a byla spíš jen formální, zcela nepočetná. V říjnu 1943 už bylo do volkslisty zapsáno 70 % obyvatel těšínského okresu. Téměř 90 % z nich bylo ve III. skupině, což znamenalo, že jim byla německá státní příslušnost udělena na zkušební dobu deseti let. Volkslistářům byla zrušena komisařská držba jejich majetku a oproti Čechům a Polákům měli další dílčí výhody - mohli např. vlastnit rozhlasový přijímač, dostávali vyšší přídělky potravin atd. Jejich postavení bylo přesto značně nejisté. Majetek jim měl být definitivně vrácen až po uplynutí oněch deseti let podmíněčně lhůty pro přiznání státní příslušnosti. Nesměli být přijímáni do NSDAP, mohli se však stát členy SA, SS a ostatních stranických složek. Měli závazek jednoho roku povinné práce pro Říši, nesměli zastávat vedoucí místa či úřední funkce, nemohli bez předchozího povolení studovat vyšší školy aj. Manželství mohli uzavírat jen s Němci nebo s osobami ze své skupiny, v žádném případě s příslušníky jiných národností, tedy ani s Čechy nebo s Poláky. Nejtěživějším závazkem volkslistářů byla povinnost vojenské služby ve wehrmachtu, na niž doplatily stovky místních mladých mužů svými životy. Nacisté měli zájem na rychlém doplňování svých frontových jednotek, proto tak pospíchali s dokončením akce volkslisty. Někteří branci byli odvedeni již na základě své "slezské" národnosti, dávno před výnosem o volkslistě. Mnohým z nich nebyla později volkslista vůbec přiznána, nebo padli na frontě ještě před rozhodnutím o jejím přiznání. Proto se odvedenci, kteří obvykle získali národnost po otci, snažili vyhnout nástupu vojenské služby (nebo si vymoci propuštění z vojenské služby po dosažení plnoletosti) tím, že se přihlásili k české či polské národnosti, což však obvykle mělo za následek přísný trest (vysídlení, nucené práce, předání gestapu, koncentrační tábor). Propagační akce nacistů, spočívající v udělování definitivních občanských práv vybraným příslušníkům III. skupiny volkslisty v odměnu za hrdinství na frontě a za vojenské zásluhy o Německou říši zůstávaly bez větší odezvy. Naopak se množily případy dezerce i se zbraní během vojenských dovolenek a útěky k "zeleným kádrům" v beskydských horách, stejně jako přeběhnutí přes frontu do spojeneckých

vojsk. Přijetí německé volkslisty bylo mnohem častější u osob, jimž v případě odmítnutí zápisu hrozilo vyvlastnění majetku, ztráta koncese či jiné ohrožení životní existence jejich rodin (patřili sem zvláště zemědělci, obchodníci, živnostníci, důchodci). Naopak neúspěšněji germanizaci vzdorovali dělníci ze závodů s důležitou válečnou výrobou a horníci, za které nebylo rovnocenné náhrady z jiných zdrojů pracovních sil.

Podle nacistického právního systému tedy za okupace na Těšínsku už nežili jako dříve Češi, Poláci, Němci a občané jiných národností, ale obyvatelé rozdělení do různých skupin z hlediska svého postavení vůči Německé říši. Nejvýše stáli Němci z Říše a místní Němci, kteří měli již před válkou německou státní příslušnost. Jedině tato skupina měla kromě státní příslušnosti i plná občanská práva.¹⁶ Největší skupinu obyvatel tvořili volkslistáři čtyř kategorií s rafinovaně odstupňovanými právy a povinnostmi.¹⁷ Třetí skupinou byli tzv. chráněnci či poddaní Německé říše (*Schutzangehörige*) bez státní příslušnosti. Patřili sem ti, jimž byla odmítnuta nebo odňata již udělená státní příslušnost, nebo ti, kteří na udělení ještě čekali.¹⁸ Dále sem patřily osoby, které nebyly zapsány do volkslisty, protože buď nevyhovovaly požadavkům zápisu nebo jim úřady uznaly prohlášení české či polské národnosti (*Selbstbekenntnis zum Tschechentum - Polentum*).¹⁹ K chráněncům Říše však nepatřili Cikáni ani Židé, určení k přímé fyzické likvidaci.²⁰ Kromě uvedených skupin zde žili ještě zahraniční Němci - přesídlenci z Volyně a Bukoviny, dále tzv. dělníci z východu (*Ostarbeiter*) - převážně Ukrajinci, Rusové a Poláci, přivlečení na nucené práce. Do stavu obyvatelstva se nepočítaly ani tisíce válečných zajatců (převážně sovětských, ale též italských, jugoslávských, belgických, britských a francouzských) v pracovních komandech těšínského Stalagu. Žili zde rovněž Slováci se státní příslušností slovenského státu (většinou sem dojížděli za prací) a Češi s protektorátní příslušností.

Srovnáme-li postavení Čechů a Poláků v době okupace Těšínska, zjistíme řadu rozdílů v chování okupantů vůči příslušníkům těchto národů, kteří nepodlehli germanizační akci volkslisty a bez ohledu na možné nebezpečí se ke své národnosti

¹⁶Z. B o d a-K r e ž e l, *Niemiecka lista narodowa na Górnym Śląsku w latach 1941-1945*. Zaranie Śląskie, 1969, s. 403. Podle statistiky k 1. říjnu 1943 bylo v okrese Těšín 14 100 Němců a říšských Němců.

¹⁷Tamtéž. Volkslistářů bylo v okrese 205 300, z toho I. skupina 3000, II. skupina 22 000, III. skupina 180 000, IV. skupina 300 osob.

¹⁸Tamtéž. Dosud nevyřízených žádostí o zápis do volkslisty bylo 4900.

¹⁹Tamtéž. V okrese bylo ještě 33 700 Poláků a 38 500 příslušníků jiných národností, tedy především Čechů. Vzhledem k tomu, že okupační okres Těšín vznikl sloučením bývalých českých okresů Fryštát a Český Těšín s polským okresem Cieszyn, byl skutečný počet osob, které se na bývalém československém území ještě hlásily k Polákům, patrně o něco nižší, než uvádí celookresní statistika.

²⁰V říjnu 1943 zbylo na dřívější československé části Těšínska z původních asi 2000 již jen 28 Židů.

hlásili. Vzhledem k nejrůznějším formám nátlaku, jemuž byli ze strany nacistů vystaveni, lze chápat již samo přihlášení se k české či polské národnosti jako jednu z forem odporu proti nacistům, jež byla zvláště u Poláků spojena s nebezpečím vysídlení či fyzického vyhlazení. Postavení Poláků bylo mnohem svízelnější. Jejich vlastnické právo bylo zrušeno, jejich majetky byly bez jakékoli náhrady vyvlastněny a těm, kteří své majetky dosud drželi, bylo zakázáno s nimi disponovat. Např. zemědělské usedlosti Poláků byly označovány úřední tabulkou s nápisem "Reichsland", Říšské území, aby to jejich bývalým majitelům zábor majetku stále připomínalo. Poláci museli odvádět tzv. vyrovnávací sociální dávku ve výši 15 % hrubého příjmu, nevztahovala se na ně různá mzdová zvýhodnění a příplatky (např. za práci přesčas či ve svátek), neměli nárok na rodinné přídatky, na příspěvek při narození dítěte, při sňatku či úmrtí, na věrnostní příspěvky, vánoční odměny atd. Byli kráceni na délce dovolené, jež jim byla vyměřena bez ohledu na počet odpracovaných let, na dávkách v nemoci i na přidělech potravin a dalších životních potřeb (dostávali sice stejné kuponové lístky jako Němci, ale hned při výdeji jim byly některé kupony odstriženy). Bez souhlasu pracovních úřadů nesměli měnit bydliště ani uzavírat sňatek. Pokud to dovolovaly podmínky, měli pracovat či cestovat odděleně od Němců a odděleně měli být i pohřbíváni. Hrozilo jim vysídlení do Generálního gouvernementu, internace ve zvláštních táborech pro Poláky s přísným režimem nucené práce, deportace do koncentračních táborů i přímá fyzická likvidace. Bylo pro ně zavedeno zostřené trestní právo, ukládající nejtěžší tresty za sebemenší přestupky.

Postavení Čechů bylo poněkud příznivější. Zrovna tak sice neměli žádná národní práva, nesměli zastávat vedoucí místa, uzavírat sňatek s Němci, měli stejně jako Poláci povinnost nucených prací v Říši apod., ale na rozdíl od Poláků nebyl poměr k Čechům úředně upraven žádným předpisem. Zatímco Poláci byli souzeni podle zvláštního trestního práva, pro Čechy platilo právo německé. Nebyl jim konfiskován majetek, nebyli ani hromadně vysídlováni, i když se o tom zprvu uvažovalo a k několika desítkám vysídlení skutečně došlo.²¹ Nevztahovala se na ně některá omezení, např. platba "sociální" vyrovnávací dávky či snížené přiděly potravin. Stejně jako Poláci neměli vlastní školství, kulturní organizace ani jakékoli spolky, v omezeném množství se však

²¹Viz přípis vrchního prezidenta z Vratislavi ze 7. 12. 1939 „Die Aussiedlung der Staatsfeindlichen polnischen und tschechischen Bevölkerung“ a přípis říšského vedoucího SS ze 25. 1. 1940 „Einstellung der Aussiedlung von Tschechen“. Originály uloženy viz Archiwum Państwowe Katowice (dále APK), fond Ober Präsidium Kattowitz (dále OPK), nr 1606, k. 73 a 134. Publikováno in: *Położenie ludności...*, s. 143-144, 147.

na Těšínsko dovážel český tisk z protektorátu. Také Češi byli nuceni k zápisu do volkslisty, i když předpisy o tom přímo nehovořily. Původně zabraný majetek jim byl po ověření české národnosti dokonce vrácen zpátky. Proto se v té době hlásili k české národnosti i někteří Poláci a snažili se tak vyhnout perzekučním opatřením. Nestejná národnostní politika nacistů chtěla proti sobě rozeštvat porobené národy a zastřít skutečného viníka jejich útlaku. Přes dílčí výhody patřili Češi stejně jako Poláci ke skupině "chráněnců" Říše bez státní příslušnosti a měli být tudíž po válce rovněž vysídleni nebo zlikvidováni, pokud by se nedali poněmčít. Jen nepatrná část zdejšího českého obyvatelstva (několik procent) měla protektorátní příslušnost, protože podmínkou jejího získání byla domovská příslušnost v některé protektorátní obci. Většina takových osob však byla odsunuta či odešla již v době polského záboru. Rozdíly ve státně občanském ohledu ale neznamenaly, že by se faktické postavení Čechů s protektorátní příslušností od Čechů - "chráněnců" Říše nějak podstatně lišilo.

Rozdělení obyvatel do skupin podle jejich postavení vůči nacistickému státu mělo samozřejmě vliv i na rozsah a způsob jejich pracovní povinnosti pro Říši. Na rozdíl od většiny obyvatel Těšínska, volkslistářů, kteří měli závazek pouze jednorochní povinné práce pro Říši (*Pflichtjahr*), byli místní Češi a Poláci určeni k nucenému pracovnímu nasazení. Protože však první zákonná norma o volkslistě byla vydána až v březnu 1941²² a navazující předpisy až v roce 1942, a také proto, že se rozhodovací řízení ohledně přijetí či zamítnutí žádosti o zápis do volkslisty mnohdy značně protahovalo, museli na nucené práce nastoupit i mnozí pozdější volkslistáři. V literatuře se např. uvádí, že takoví nuceně nasazení se vraceli domů z Říše hned poté, co byli jejich rodiče zapsáni do volkslisty.²³ Podle zjištění polských historiků postihly nucené práce v Říši asi 2 810 000 obyvatel Polska v hranicích z roku 1938, další miliony byly vystaveny otrocké práci v Generálním gouvernementu a přímo ve včleněných oblastech. Ze včleněných oblastí bylo na nucené práce do Říše vyvezeno přes 700 tisíc osob, z toho asi 670 000 Poláků a

²²Verordnung über die deutsche Volksliste und die deutsche Staatsangehörigkeit in den eingegliederten Ostgebieten vom 4.3.1941. Reichsgesetzblatt (dále jen RGBL), 1941/I, Nr. 25, S. 118-120; Runderlaß des Reichsministers des Innern vom 13.3.1941; Material für Arbeiten zur Aufstellung und Durchführung der Deutschen Volksliste (Gauleiter Fritz Bracht, Kattowitz); Allgemeine Anordnung Nr 1/41 (Gauleiter Fritz Bracht, Kattowitz). Předpisy publikovány in: *Położenie ludności...*, s. 35-59.

²³Cz. Ł u c z a k , *Położenie polskich...*, s. XVIII.

36 000 příslušníků jiných národností.²⁴ Ve Slezsku byly počty vyvezených výrazně nižší než v jiných oblastech Polska, především proto, že pracovní síly byly zapotřebí ve zdejším těžkém průmyslu a že tu většina obyvatel byla zapsána do volkslisty. Naopak sem přicházeli dělníci na nucené práce odjinud, např. v roce 1944 bylo jen v oblasti Horního Slezska asi 500 pracovních táborů pro 122 000 dělníků na nucených pracích, především tzv. Ostarbeitrů.²⁵

Tato situace obecně platila i na Těšínsku. Uvádí se, že na práce do Říše bylo z bývalého československého území Těšínska (samozřejmě bez jeho protektorátní části) odvečeno asi 3 tisíce Poláků a 300 Čechů. Ve skutečnosti jich bylo mnohem více, neboť byli nasazováni na práce do dolů, hutí, továren a německých zemědělských usedlostí přímo v katovickém vládním obvodu, mnohdy přímo v těšínském okrese. Je např. známo, že němečtí přesídlenci v katovickém obvodu dostali na nucené práce ve svých hospodářstvích přiděleno 2880 Poláků, většinou místních.²⁶ I z těšínského okresu známe např. přípis vedení DAF v Těšíně ze 21. 5. 1941 ohledně stížnosti rodiny mladistvého zemědělského dělníka St. Loseho, který byl nasazen na práci k německému sedlákovi Barschovi a údajně tam trpěl hladem, nadměrnou prací od půl páté ráno do desáté večer, odmítáním lékařské pomoci aj. Vedení DAF sice konstatuje, že rodina patrně brzy dostane zápis o přijetí do volkslisty, takže mladík bude propuštěn, nicméně navrhuje, že by se mělo vyhovět mladíkově přání vyjádřenému v poznámce, že i ve vězení by se měl lépe než u zmíněného sedláka. Nelze totiž trpět, aby polský dělník sám rozhodoval o tom, ke komu půjde na práci.²⁷ Jiným svědectvím o nasazování místních pracovních sil je přípis německých úřadů ze 25.7.1940, v němž se kritizuje, že horníci nasazení na Důl Ludvík v Dąbrowé chodí v neděli tajně za svými rodinami v okolí.²⁸ Podobných příkladů

²⁴Tamtéž.

²⁵St. S e n f t , *Zbrodnie hitlerowskie na jeńcach wojennych i robotnikach przymusowych z ZSRR zatrudnionych w rolnictwie na Śląsku 1941-1945*. Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi, VII, Warszawa-Wrocław 1981, s. 195-211.

²⁶A. S z e f e r , *Przesiedleńcy niemieccy na Górnym Śląsku w latach 1939-1945*. Katowice 1974, s. 129-131.

²⁷*Położenie ludności...*, s. 259-260; Cz. Ł u c z a k , *Położenie polskich...*, s. 137.

²⁸Tamtéž, s. 75.

by se jistě dalo nalézt více. Znalec problematiky, historik Czesław Łuczak dokonce uvádí, že malá část dělníků nasazených na Horním Slezsku mohla bydlet v rodinném domě, odkud měli povolenu denní dojížděku do práce. Po roce 1942 prý mohli bydlet i v soukromých bytech, což se však týkalo jen průmyslových dělníků, nikoliv rolníků, a bylo k tomu zapotřebí souhlasu DAF. Opatření prý ale nebylo šířeji využíváno, v březnu 1943 např. takto bydlelo v celé Staré říši v soukromí jen 6 000 dělníků, sotva půl procenta z počtu Poláků na pracích v Německu. Místní Němci odmítali Poláky vzít na byt, proto bydleli v naprosté většině ve společných barácích, sálech apod.²⁹ Ve Slezsku tomu bylo zřejmě jinak, jak dosvědčuje několik hlášení ratibožského starosty o hromadném příchodu polských dělníků ze sousedního okresu Těšín, kteří neumějí ani slovo německy a kazí v tomto ohledu místní obyvatele. Dělníky rozmístěné jednotlivě u místních hospodářů nelze ani dostatečně kontrolovat, takže prý nelze vyloučit, že s nimi němečtí hospodáři zacházejí lépe, než předpisy připouštějí. Takové případy je ale třeba hned hlásit gestapu, i kdyby šlo o osoby, které mají naději na kladné vyřízení žádosti o zápis do volkslisty.³⁰

Lze nalézt další výrazné rozdíly v pojetí nucené práce mezi včleněným územím, Generálním gouvernementem a protektorátem, např. rozdíl v metodách užívaných k rekrutování pracovních sil. Je známo, že tak jako v protektorátu byla i v gouvernementu zpočátku (do března 1940) snaha o dobrovolnou rekrutaci pracovních sil do Říše, což podporovala nacistická propaganda. Část dělníků se hlásila sama, zvláště když doma marně hledali pracovní příležitosti. Další část zverbovaly na svou pěst velké německé podniky, jež smluvně slibovaly různé výhody, avšak v okamžiku příchodu dělníků do Říše již v podstatě nerozhodovalo, jakým způsobem se tam dělníci dostali; všichni teď byli ve stejné situaci.³¹

²⁹Cz. Ł u c z a k , *Polscy robotnicy...*, s. 145-146.

³⁰K. P o p i o ł e k , c. d., s. 46-51.

³¹Např. M. Broszat (c. d., s. 103) uvádí, že do Říše se do března 1940 takto dostalo ve 154 transportech 81 477 polských dělníků.

Po dobrovolných přihláškách a náborových akcích následovalo rychlé vystřízlivění, odjezdy teď byly na rozkaz s hrozbou tvrdých sankcí, nakonec se uskutečňovaly i s pomocí wehrmachtu.

Naproti tomu na včleněném území (tedy i na Těšínsku) nacisté od počátku až do konce války upustili od jakékoliv agitace za dobrovolný odjezd do Říše, pokládali by to za protichůdné dohodnutým zásadám o zacházení s Poláky. Ti se jako „podlidé“ měli bezvýhradně a jedině podřizovat okupačním nařízením, včetně povinnosti pracovat v Říši. Byla zde jediná metoda rekrutace - úřady práce rozesílaly jmenovité pozvánky, jež pod hrozbou přísných trestů zavazovaly dotyčnou osobu, aby se dostavila k odjezdu do Německa. Teprve částečná neúčinnost této metody, zvláště v hustě zalidněném území, nebo záměr úřadů „ulovit“ ukrývající se osoby vedly k užívání nucených forem rekrutace, jakými byly např. známé „lapanky“ obyvatel v parcích, na ulicích, před kostely v době bohoslužeb, prohlídky v bytech, pravidelné „lovy“ v přesídleneckých táborech, úskoky úřadů - v Błachowni např. fingovaně pozvali místní mládež na úřad kvůli výměně osobních dokladů atp.³² Někdy docházelo při odjezdu do Říše i k nepokojům, např. podle hlášení služebny ochranné policie z Orlové ze 13. července 1940 se při opakovaném odeslání místní mládeže na práce do Říše shromáždil při loučení na nádraží dav orlovských obyvatel a „*byl velmi neklidný a téměř demonstrativní*“. V uplynulých nocích opakovaně potrhali neznámí pachatelé poniklované odznaky Německé pracovní fronty o velikosti talířů, jež zdobily výkladní skříně v Orlové, což policie dávala do souvislosti s protesty proti odvozu mládeže do Říše.³³ Úřady práce vedly evidenci zaměstnaných i nepracujících osob a stále aktualizovaly vstupní data podle kontrol pracovních knížek, od r. 1942 bylo vydání potravinových lístků vázáno na potvrzení o zaměstnání z obecního úřadu ověřené pracovním úřadem. Na kontrole Poláků se aktivně podíleli též místní Němci, kteří hlídali, zda Poláci skutečně pracují. Podle jmenovitých pozvánek k odjezdu byly sestavovány transporty.³⁴ Takové seznamy osob seřazených do transportní listiny známe i z Těšínska. Jde např. o soupis 21 polských rodin z Fryštátu (celkem 68 osob), určených na počátku června 1942 k vysídlení a dodání pracovnímu úřadu v Liegnitz na nucené práce v zemědělství.³⁵ Ze srpna 1942 se dochovalo hned

³²Cz. Ł u c z a k , *Polscy robotnicy...*, s. 35.

³³*Położenie ludności...*, s. 254-255.

³⁴Cz. Ł u c z a k , *Polscy robotnicy...*, s. 36-37.

³⁵Transportliste der durch die Aussiedlungskommission des Reichsführers SS benannten und für das Arbeitsamt Liegnitz in Marsch gesetzten landwirtschaftlichen Arbeitskräfte. Originál je uložen ve Státním okresním archivu Karviná (dále StOAK), fond Landrat Teschen (dále LT). Publikováno in: *Położenie*

několik soupisů občanů z Dolní Lomné (obyvatelé 30 domů), Milíkova (obyvatelé 18 domů) a Hrádku (obyvatelé 6 domů), kteří byli pro své přihlášení se k polské národní příslušnosti určeni k vysídlení.³⁶

Centrálně byl stanoven kontingent „dodávek“ pro jednotlivé kraje, okresy, města a obce. Ve Slezsku byly deportace někdy odůvodňovány nařízením ze 13.2.1939 o zabezpečení pracovních sil pro realizaci mimořádně důležitých státních úkolů, nebo podobným nařízením šéfa civilní správy vojenského okruhu Horní Slezsko ze 24.10.1939.³⁷ Ani jedno nařízení však nemluvilo o deportacích pracovních sil do Říše, ale jen o jejich využití pro místní potřebu. Už na jaře r. 1940 bylo v Říši víc dělníků, než bylo skutečně zapotřebí, proto byli přidělováni i podnikům, které o ně ani nepožádaly. Transporty dojely do místa určeného úřadu práce, který po registraci rozdělával dělníky do závodů nebo vyzval vlastníky podniků, aby si z vystavených Poláků přišli sami vybrat. Výběr musel odsouhlasit pracovní úřad, často při něm docházelo k tříštění rodin. Deportace měly někdy za cíl též germanizaci rasově vhodných a předem vybraných osob (*Eindeutschung*), jejichž zaměstnávání probíhalo pod dozorem politických vedoucích NSDAP. Další deportace pořádala Organizace Todt.³⁸

U nuceného nasazení Poláků na práce do Říše lze rozlišit několik etap. V té první (do března 1940) byli Poláci zaměstnáváni jen v některých obvodech Říše a jejich situaci regulovala různá nařízení v rámci provincií a vládních obvodů. Vznikly však již i první všeobecné předpisy.³⁹ Patřilo k nim i Himmlerovo nařízení ze 23.12.1939 „o zacházení s Poláky štítícími se práce“, jež bylo průlomem do práv cizích dělníků v Říši. Opuštění místa práce tu bylo kvalifikováno jako čin ohrožující bezpečnost státu a mělo za následek policejní postih (na rozdíl od dosavadního postihu ze strany pracovních úřadů, příp. soudů).⁴⁰ Soubor předpisů o povinnostech nuceně nasazených polských dělníků vydal též prezident Zemského pracovního úřadu Slezska ve Vratislavi 15.1.1940.⁴¹

ludności..., s. 204-206.

³⁶Verzeichnis der Auszusiedelnden Bewohner von Nieder Lomna, Milikau und Grodek, 4., 7. und 22. August 1942. Originál uložen StOAK, LT. Publikováno In: *Położenie ludności...*, s. 211-219.

³⁷APK, fond Regierung Kattowitz (dále RK), nr 2761, s. 62.

³⁸Cz. Ł u c z a k, *Polscy robotnicy...*, s. 57, 77, 81.

³⁹Např. nařízení z 5.9.1939 o zacházení s cizinci (RGBl, I, 1939, S. 1667).

⁴⁰Runderlaß des Reichsführers SS und Chef der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern (dále RF SS u. CH.d. Dt.P. im RMdI.) vom 23.12.1939, APK, RK, nr 2763, fol.1; Łuczak, Cz.: *Polscy robotnicy...*, s. 176.

⁴¹Merkblatt für die aus dem von den deutschen Truppen besetzten Gebiet der ehemaligen Republik Polen stammenden, in Deutschland tätigen Arbeitskräfte über ihre Pflichten im Arbeitseinsatz. Publikováno in: *Praca przymusowa...*, s. 5-6.

Zásadní změnu v postavení polských dělníků v Říši způsobilo několik nařízení z 8. března 1940. V prvním oznamoval zmocněnec pro čtyřletý plán Göring zvýšení kompetencí gestapa při postihu za stávky, pobuřování, útěk z místa práce aj.⁴² Ve druhém říšský vedoucí SS a šéf německé policie Himmler vydával zostřené předpisy o zacházení s polskými dělníky v Říši. Gestapo bylo zmocněno k užívání tvrdých represivních prostředků především v prvních osmi týdnech po vydání nařízení, aby to polské dělníky zastrašilo. V každém obvodu Říše se mělo vybrat několik vhodných případů neposlušnosti k přísnému potrestání. Němci byli povinni hlásit gestapu každý projev odporu polských dělníků.⁴³ Téhož dne vyšlo ještě další Himmlerovo nařízení o povinném označení polských dělníků v Říši (fialové písmeno „P“ na žlutém podkladu ve tvaru kosočtverce).⁴⁴ Zároveň Himmler vydal též směrnice o zacházení s polskými nuceně nasazenými dělníky pro všechny úřadovny gestapa, v nichž jim podrobně vysvětlil, jak mají postupovat proti pracovním prohřeškům, zakázaným stykům s Němci, říši nepřátelským projevům a útekům z místa práce. Zdůraznil při tom: „*Es gilt hier, mit allen Mitteln die Zivilarbeiter und Zivilarbeiterinnen polnischen Volkstums zur Erfüllung ihrer Arbeitspflichten zu erziehen.*“ Pohrozil koncentračním táborem rovněž Němcům, kteří by udržovali s Poláky „nežádoucí styky“.⁴⁵ Ve Slezsku úřady zpracovaly povinnosti polských dělníků a dělnic do podoby „desatera“ přísných zákazů, za jejichž porušení hrozily velmi tvrdé tresty, včetně např. trestu smrti za pohlavní styk s německým mužem či ženou.⁴⁶ Zavedení ústředně vydaných policejních předpisů mělo usnadnit chystané hromadné deportace Poláků na práce do Říše, k nimž došlo v březnu a dubnu 1940. Zčásti to souviselo s konáním tzv. „Akce A-B“ (*Aussenordentliche Befriedungsaktion*), zaměřené především na likvidaci polské inteligence. Během oněch dvou měsíců bylo do Říše dopraveno šestkrát více polských dělníků než za celé předcházející půlleté období.

⁴²Schreiben des Ministerpräsidenten Generalfeldmarschalls Göring vom 8.3.1940. Archiwum Państwowe Wrocław (dále APW), Regierung Oppeln (dále RO), I, 9000, fol. 19. K dopisu je přiložen vysvětlující komentář (uložen APK, RK, nr 2761, k. 12-15). Oba materiály publikovány in: *Praca przymusowa...*, s. 7-11.

⁴³Schnellbrief des RF SS u. Ch.d. Dt.P. im RMdI. vom 8.3.1940. APW, RO, I, 9000, k. 1-7. Publikováno in: *Praca przymusowa...*, s. 11-17.

⁴⁴Polizeiverordnung über die Kenntlichmachung im Reich eingesetzter Zivilarbeiter und -arbeiterinnen polnischen Volkstums vom 8. März 1940. APW, RO, I, 9000, k. 9. Publikováno in: *Praca przymusowa...*, s. 17-18.

⁴⁵Schnellbrief des RF SS u. Ch.d. Dt.P. im RMdI. vom 8.3.1940 an alle Staatspolizeileit- und Staatspolizeistellen, APK, RK, nr. 2736, k. 13-20. Publikováno in: *Praca przymusowa...*, s. 100-104.

⁴⁶Pflichten der Zivilarbeiter und -arbeiterinnen polnischen Volkstums während ihres Aufenthalts im Reich. APW, RO, I, 9000, k. 10-11. Publikováno in: *Praca przymusowa...*, s. 18-19.

Zmíněné předpisy z 8. března 1940 Himmler několikrát upravoval a doplňoval. Například v nařízení z 28. května 1940 se do značných podrobností konkretizuje postup při pátrání po polských dělnících uprchlých z určeného pracovního místa a při jejich zatýkání, přičemž se klade důraz na souhru kriminální policie a složek gestapa.⁴⁷ K dalšímu podstatnému doplnění předpisů došlo 3. září 1940. Himmler se obrátil na vedoucí představitele veřejné správy s podrobným upřesněním osob, jež mají nařízení podléhat, a speciálně se zmínil o bývalé rakousko-slezské části Horního Slezska (jmenoval dokonce bývalé okresy Fryštát a Těšín), kde není národní příslušnost obyvatel mnohdy ještě jasně stanovena, a i když se již nyní cítí být Němci, je třeba s nimi zacházet jako s Poláky (s užitím všech diskriminačních prvků) až do té doby, dokud nepředloží potvrzení policie z místa bydliště, že Poláky skutečně nejsou. Podrobně pojednal otázku pracovních karet, označení oděvu, povolování dovolenek aj.⁴⁸ Tento svůj výnos poslal Himmler v kopii na vědomí služebnám gestapa a ve zvláštním přípise rozvedl některá vysvětlení, týkající se především zásad pro užití procedury „zvláštního zacházení“ (*Sonderbehandlung*) pro polské dělníky na nucené práci v Říši (např. při zakázaném pohlavním styku s Němci).⁴⁹ K dalšímu doplnění původního výnosu došlo 10. prosince 1941, kdy Himmlerovo nařízení upřesňovalo evidenci polských dělníků na kartách a povinnost označení oděvu, zakazovalo držení fotoaparátů a nošení řádů a vyznamenání, včetně rakouských a německých aj.⁵⁰ V obsáhlé příloze jsou znovu vysvětleny všeobecné směrnice o zacházení s polskými dělníky, určené německým vedoucím podniků.⁵¹ Dopis říšského ministra práce ze 30. listopadu 1941 vysvětluje Himmlerovo stanovisko v záležitosti dělníků z Horního Slezska, kterým úřady dosud nestačily vyřídit zápis do volkslisty. Pokud předloží osvědčení policejních úřadů z místa bydliště, že se předběžně hlásí k německé příslušnosti, mohou být vyňati

⁴⁷Schnellbrief des RF SS u. Ch.d.Dt.P. im RMdI. vom 28.5.1940 - Behandlung der im Reich eingesetzten Zivilarbeiter und -arbeiterinnen polnischen Volkstums - Fahndung und Festnahme. APK, RK, nr 2736, k. 46-49. Publikováno in: *Praca przymusowa...*, s. 104-108.

⁴⁸Runderlaß des RF SS u. Ch.d.Dt.P. im RMdI. vom 3.9.1940 an höhere Verwaltungsbehörden - Behandlung der im Reich eingesetzten Zivilarbeiter und -arbeiterinnen polnischen Volkstums. APW, RO, I, 9000, k. 113-120. Publikováno in: *Praca przymusowa...*, s. 29-36.

⁴⁹Runderlaß des RF SS u. Ch.d.Dt.P. im RMdI. vom 3.9.1940 an Staatspolizei-leit-stellen - Behandlung der im Reich eingesetzten Zivilarbeiter und -arbeiterinnen polnischen Volkstums. Staatsarchiv Leipzig, Polizeipräsidium Leipzig nr. 3998, k. 14-19. Publikováno in: *Praca przymusowa...*, s. 108-115.

⁵⁰Runderlaß des RF SS u. Ch.d.Dt.P. vom 10.12.1941 - Behandlung der im Reichsgebiet eingesetzten polnischen Zivilarbeiter und -arbeiterinnen. APW, RO, I, 2169, k. 13-16. Publikováno in: *Praca przymusowa...*, s. 44-47.

⁵¹Anlage zu Ziffer 7 - Merkblatt für deutsche Betriebsführer über das Arbeitsverhältnis und die Behandlung von Zivilarbeitern polnischen Volkstums aus dem Generalgouvernement und den eingegliederten Ostgebieten. APW, RO, I, nr. 2169, k. 17-20. Publikováno in: *Praca przymusowa...*, s. 48-51.

z diskriminačních opatření proti polským dělníkům.⁵² Himmlerův oběžník z 19. ledna 1942 o stíhání, zatýkání a průběhu trestního řízení u polských dělníků na nucených pracích v Říši ukládal řešit případy „porušení pracovní smlouvy“ (např. nedovolené vzdálení se z pracovního místa či odmítnutí nařízené práce) „výhradně státně policejními prostředky“ - odvozem do pracovně výchovných a koncentračních táborů.⁵³ Vývoj dalších nařízení směřoval k úplnému převzetí kontroly nad polskými dělníky na nucené práci orgány policie. Rovněž nařízení Himmlera z 10. září 1943 ukládalo řešit všechny přestupky polských dělníků policejní represí a užívat soudů jen v případě, že jim dotýcnou záležitost gestapo předá. Od 30. března 1944 už všechny přestupky polských dělníků spadaly výlučně do kompetence gestapa.⁵⁴

Předpisy, které doplňovaly policejní zákazy, je možno rozdělit do několika skupin. Jednu tvořily předpisy, jež měly za cíl polské dělníky izolovat a pokořit. Kromě již zmíněných příkazů o označení oděvu sem patří sada diskriminačních zákazů, např. zákaz návštěvy koupališť, konzumování alkoholu, zmíněného držení fotopřístrojů a nošení medailí, omezení návštěvy holiče, omezení návštěvy bohoslužeb, zákaz návštěvy kina, divadla, hospody, zákaz konzumace jídla ve společnosti Němce, až po zákaz pohlavního styku s Němci pod trestem smrti. Byly zakázány i sňatky s volkslistáři, koncem války bylo Polákům dokonce zakázáno uzavírat sňatky i mezi sebou (to se však týkalo jen Generálního gouvernementu, ve včleněných územích mohli Poláci - *Schutzangehörige* - sňatky dále uzavírat po dosažení věku 25 let u mužů a 22 let u žen. I tento detail názorně dokazuje rozdílnou politiku nacistů vůči Polákům z jednotlivých oblastí okupovaného Polska).⁵⁵

Druhá skupina předpisů měla nacistům umožnit stálou kontrolu polské pracovní síly a zajistit její náležitou exploataci. Polský dělník byl jako nevolník svázan s místem práce hned od svého příchodu, nesměl je změnit a opustit bez speciálního policejního souhlasu, nesměl ve večerních hodinách vycházet z místa ubytování. Bez svolení policie nesměl vlastnit ani používat jízdní kolo ani žádný jiný dopravní prostředek, což platilo i

⁵²Schreiben des Reichsarbeitsministers an die Herren Präsidenten der Landesarbeitsämter vom 30.11.1941 - Behandlung der als Zivilarbeiter eingesetzten Slonsaken und Angehörigen der sogenannten Ostoberschlesischen Zwischenschicht. APK, RK, nr. 2765, k. 23-24. Publikováno in: *Praca przymusowa...*, s. 262-264.

⁵³Runderlaß des RF SS u. Ch. d.Dt.P. vom 19.1.1942 - Behandlung der im Reichsgebiet eingesetzten polnischen Zivilarbeiter und -arbeiterinnen, hier: Fahndung und Festnahme sowie Durchführung von Strafverfahren. APW, RO, I, 9000, k. 221-225; APK, RK, nr 2763, k. 67-69, příl. k. 70-71. Publikováno in: H. S z u r g a c z, *Sytuacja prawna...*, s. 192-195.

⁵⁴Cz. Ł u c z a k, *Polscy robotnicy...*, s. 177.

⁵⁵H. S z u r g a c z, *Sytuacja prawna...*, s. 170.

o používání veřejné dopravy. Třetí skupinu tvořily předpisy střežící pravidelný běh nucené práce. Pobytem v pracovně výchovném nebo koncentračním táboře trestaly pomalou práci, odmítnutí či svévolné opuštění práce, přijetí jiné práce než přikázané pracovním úřadem, pokusy o sabotáž a jiné těžké prohřešky proti nařízené pracovní kázní.⁵⁶

Předpisy předpokládaly tři hlavní druhy sankcí: peněžitou pokutu, vězení, pracovně výchovný tábor; v některých případech ale též koncentrační tábor i trest smrti. Pokuta se obvykle srážela ze mzdy, nebo ji v případě nedobytnosti nahrazoval trest vězení. Ten mohl být např. stanoven na dobu víkendů, aby nenarušoval pracovní cyklus. Častá byla i ochranná vazba (*Schutzhaft*) ukládaná gestapem. Pracovně výchovné tábory (*Arbeitserziehungslager*) původně existovaly při koncentračních táborech, od nichž se lišily většinou jen tím, že pobyt v nich byl časově ohraničený. Pozdější speciální pracovně výchovné tábory už nespádaly pod táborovou správu SS, ale podléhaly bezprostředně gestapu. Byly určeny výhradně pro cizí dělníky. K sankcím patřily i tělesné tresty, právo bití dělníků měl v podstatě každý Němec.⁵⁷

Základní charakteristikou postavení polských dělníků na nucené práci v Říši byl široce rozvinutý systém policejního dozoru. K ještě větší dokonalosti byl doveden poté, co bylo i na včleněné území zavedeno nařízením ze 6. června 1940 německé trestní právo.⁵⁸ Bylo převzato včetně výnosů o válečném hospodářství či o tzv. škůdcích národa, tvrdě trestalo protiněmeckou a protistátní propagandu a znevažování Říše, NSDAP a jejich představitelů podle tzv. zákona o potutelnosti (*Heimtückengesetz*). Omezování kompetence justičních orgánů ve prospěch policie a SS bylo na včleněném území dovršeno zavedením diskriminačního trestního práva pro Poláky a Židy s platností od 30. prosince 1941.⁵⁹ Toto „právo“ umožňovalo vydávat rozsudky trestu smrti i za "nenávistnou či pobuřující činnost, svědčící o protiněmeckém postoji", což mohly být třeba protiněmecké výroky, strhávání či ničení vyhlášek německých úřadů nebo "jiné jednání ponižující důstojnost Říše nebo činící škodu Říši a německému národu". Dodatky k nařízení umožňovaly soudit i za činy spáchané před jeho vydáním a nařízení mohlo být uplatňováno i vůči nezletilým Polákům a Židům. I když bylo zostřené trestní právo pro Poláky a Židy zavedeno na včleněném území, využil je Himmler v oběžníku z 15. června

⁵⁶Tamtéž, s. 171.

⁵⁷Tamtéž, s. 171-175.

⁵⁸RGBl, I, S. 844. Nařízení vstoupilo v platnost 15.6.1940.

⁵⁹RGBl, I, S. 759. Nařízení bylo vydáno 4.12.1941; blíže viz A. K o n i e c z n y , *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeczy. Górny Śląsk 1939-1945*. Warszawa-Wrocław 1972, s. 101-116, 128-132.

1942 i vůči polským dělníkům nasazeným na nucené práce v Říši v tom smyslu, že obvinění týkající se Poláků ihned nabývají právní moci a nemůže proti nim být vznesena stížnost.⁶⁰ Další důvěrný Himmlerův oběžník z 5. srpna 1943 doporučoval sdělovat tresty polským dělníkům jen ústně a nezabývat se stížnostmi na policejní postup, naopak výkon trestu uskutečňovat okamžitě, bez ohledu na příslušné předpisy německého práva.⁶¹

Lze konstatovat, že nacistická politika ohledně polských dělníků nuceně nasazených na práce do Říše se odehrávala na pozadí všeobecné národnostní politiky okupantů vůči Polákům, kteří měli být vyhlazeni, a zároveň měla využít obrovského rezervoáru levné pracovní síly pro potřeby válečného hospodářství Říše. V rovině pracovního práva byly původní různorodé předpisy sjednoceny do jediného zásadního nařízení z 5. října 1941, jímž byli polští dělníci vyňati z působnosti německého pracovního práva.⁶² Podle § 15 tohoto nařízení byly polskými dělníky osoby polské národnosti - buď tzv. chráněnci Říše (*Schutzangehörige*) nebo osoby bez státní příslušnosti, s výjimkou volkslistářů (včetně III. a IV. skupiny) a těch, kteří získali potvrzení o tom, že nejsou Poláky. Nařízení platilo v Říši i na včleněných územích. V běžné praxi byli Poláci bráni na podobné úrovni jako Ostarbeitři z bývalého SSSR, Židé a Cikáni. Na rozdíl od jiných zahraničních nuceně nasazených dělníků neměli např. právo na uzavření žádné pracovní smlouvy, i když osobní podpis „dobrovolné“ přihlášky byl někdy vyžadován.

Podle často citovaného Hitlerova výroku ze 2. října 1940 i „*poslední německý dělník a poslední německý rolník musí z hospodářského hlediska stát ještě o 10 % výš než každý Polák. I kdyby Polák pracoval 14 hodin, musí přesto vydělat méně než německý dělník.*“⁶³ Ve skutečnosti byla diskriminace Poláků na platech ještě výraznější. Např. podle mzdových tarifů pro polské rolníky z 8. ledna 1940⁶⁴ měly být jejich mzdy nižší o 20 až 50 % ve srovnání se mzdami Němců či jiných zahraničních dělníků. Podobně nízké platy měli polští lesní dělníci, kteří si museli ze svého (s malým příplatkem) hradit i pracovní oděvy. Rovněž polští dělníci dosahovali v nejlepším případě nejvýše 70 % výdělku německých dělníků. Od 5. srpna 1940 byla na ně navíc uvalena tzv. sociální vyrovnávací dávka (*Sozialausgleichsabgabe*) ve výši 15 % z odměny brutto, která nebyla odváděna

⁶⁰Runderlaß des RF SS vom 15.6.1942, Reichsministerialblatt für die Innere Verwaltung, s. 1309.

⁶¹Runderlaß des RF SS vom 5.8.1943, APW, RO, I, 9000, k. 258.

⁶²Anordnung über die arbeitsrechtliche Behandlung der polnischen Beschäftigten. Vom 5. October 1941. Reichsarbeitsblatt (dále RABl), 1941, I, nr 29, S. 448.

⁶³Rusiński, W.: c. d., t. II, s. 4.

⁶⁴Reichstarifordnung für polnische landwirtschaftliche Arbeitskräfte. RABl, IV, s. 38.

ve prospěch zaměstnavatele, ale ve prospěch německého státu. Vzhledem ke svým už tak nízkým platům ji nemuseli odvádět rolníci a lesní dělníci, netýkala se ani volkslistářů.⁶⁵ Už jsme se zmínili o celé soustavě sociálních dávek, příplatků a dalších příspěvků k platu, z nichž byli polští dělníci předem vyloučeni. Navíc kromě zmíněné vyrovnávací dávky museli od března 1942 platit zvýšené daně jako samostatné a bezdětné osoby, dále komunální daň, příspěvky na Německou pracovní frontu DAF (aniž by byli jejími členy), na akci Zimní pomoci (*Winterhilfe*), na pojištění. Právo na dovolenou zemědělským dělníkům nepříslušelo vůbec, po 31. březnu 1941 bylo zrušeno i průmyslovým dělníkům, včetně tzv. jízd za rodinou. V praxi ale mohli zaměstnavatelé udělit jisté výjimky. Nařízení z 1. září 1941 stanovilo, že předpisy o práci dospělých jsou závazné i pro mladistvé Poláky ve věku 14 až 18 let. Výjimky byly přípustné, jen pokud to vyžadovaly německé zájmy. V praxi byli tedy mladiství zaměstnáváni na stejné úrovni jako dospělí dělníci. Platilo to i ve Slezsku, např. v uhelném dąbrowském revíru byla potřeba pracovních sil tak veliká, že mobilizovali do těžké práce v hornictví i mladistvé od 14 let. Ani polské ženy nemohly využívat pracovní ochrany, jaká náležela jen Němkám, což se týkalo i těhotných a šestinedělek.⁶⁶

Teprve na sklonku války si německý stát v nouzi začal uvědomovat význam hospodářské síly dělníků na nucených pracích. Nařízení ministra práce z 8. ledna 1944 zavedlo zásady bezpečnosti práce, avšak zvláště pro cizí dělníky, a zvláště pro Poláky a Ostarbeitry, stále pokládané za dělníky druhé kategorie. Mírně se zlepšily podmínky práce žen a mladistvých, děti do 12 let se neměly zaměstnávat, došlo k jistým vylepšením v bezpečnosti a hygieně práce. Ke zhoršení naopak došlo v potravinové situaci, kdy např. v roce 1944 byly sníženy příděly chleba pro Poláky až o 50 %, nesměli kupovat ovoce, zeleninu, mléko, vejce, čaj atd. Došlo k výraznému poklesu kalorické hodnoty stravy. Poněkud lépe na tom byli zemědělství dělníci, ale i zde záleželo především na dobré vůli hospodáře.⁶⁷ Počátkem roku 1944 byla při náletu zničena centrální kartotéka polských civilních dělníků a Ostarbeitrů vedená při RSHA v Berlíně, takže musela být pořízena nová evidence.⁶⁸

Zmínili jsme se o některých rozdílech v pojetí nucené práce mezi oblastmi včleněnými do Říše a Generálním gouvernementem. Také mezi včleněným územím a

⁶⁵Cz. Ł u c z a k, *Polscy robotnicy...*, s. 113-123.

⁶⁶H. S z u r g a c z, *Sytuacja prawna...*, s.188-191; *Położenie ludności...*, s. XLV.

⁶⁷Tamtéž, s. 192; Cz. Ł u c z a k, *Polscy robotnicy...*, s. 136.

⁶⁸Runderlaß des RF SS vom 5.2.1944, publikován in *Praca przymusowa...*, s. 71-72.

Starou říší existovaly jisté rozdíly, způsobené poněkud odlišnými společenskými podmínkami a cíli nacistické politiky. Tyto rozdílné pohledy se týkaly i postavení Poláků v obou srovnávaných částech Velkoněmecké říše, avšak nebyly nijak podstatné. Na včleněném území začal proces vytváření odlišných pracovních podmínek a mezd pro Poláky, směřující k diskriminačnímu právnímu statutu polských dělníků, dokonce dříve než ve Staré říši, už v říjnu 1939. Právní postavení Poláků zaměstnaných na obsazeném území, později včleněném do Říše, bylo budováno na stejných zásadách, jako u Poláků zaměstnaných v Říši. Stejně jednoznačné a identické totiž byly též směrnice antipolské politiky, jež nepochybně ovlivnily i podobnost charakteristik nucené práce polských dělníků.

Není náhodou, že zájem o zevrubnější poznání problematiky totálního nasazení, vrcholící v letech šedesátých a sedmdesátých, se nečekaně znovu objevil na přelomu století. Pád totalitního komunistického režimu v zemích východní Evropy umožnil jednání s Německem o vyrovnání škod způsobených nacistickou okupací za druhé světové války, takže se posléze na pořad jednání dostala i možnost odškodnění dosud žijících obětí nucených prací. Také u nás se objevila řada prací vzpomínkového charakteru, vydaných především Svazem nuceně nasazených,⁶⁹ odborné práce zastupuje např. expertiza nacistických právních předpisů od T. Jelínka.⁷⁰ V polské historiografii provedl nové zhodnocení problematiky J. Kranz⁷¹ a četné další práce pojednávají o konkrétních podmínkách odškodnění.⁷² Téže problematiky si všímají i práce německé.⁷³ Mimořádný význam mají zvláště znalecké soudní posudky německých soudů ve věci

⁶⁹Např. *Byli jsme totálně nasazení. Almanach vzpomínek a dokumentů z 2. světové války*. Sv. I-III, Praha [1991].

⁷⁰T. J e l í n e k , *Předpisy týkající se postavení českých nuceně nasazených a zacházení s nimi*. Expertiza pro Ministerstvo zahraničních věcí ČR, Praha 2000..

⁷¹J. K r a n z , *Praca przymusowa w III Rzeszy. Fakty i refleksje po 50 latach*. Opinie, nr 14, kwiecień 1998, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Warszawa 1998.

⁷²Např. A. K l a f k o w s k i , *Podstawy prawne roszczeń indywidualnych o odszkodowania wojenne*. Bielsko-Biała 1990; Týž, *Problematyka indywidualnych odszkodowań wojennych w związku z II wojną światową*. Tamtéž 1991.

⁷³Např. A. R a n d e l z h o f e r - O. D ö r r , *Entschädigung für Zwangsarbeit? Zum Problem individueller Entschädigungsansprüche von ausländischen Zwangsarbeitern während des Zweiten Weltkrieges gegen die Bundesrepublik Deutschland*. Berlin 1994.

právní charakteristiky postavení nuceně nasazených Čechů i Poláků,⁷⁴ či novější soudní žaloby a výroky týkající se možností odškodnění.⁷⁵

Nezbývá než doufat, že dosud žijící oběti nucených prací v Německé říši (jen zčásti též příp. pozůstalí po nich) se s odstupem více než 56 let po válce konečně dočkají odškodnění. Předpokládá se, že v Polsku se o odškodnění přihlásí přes 500 tisíc oprávněných žadatelů, v České republice asi 70 tisíc žadatelů (včetně nasazených na práce v Rakousku a tzv. obětí „jiného nacistického bezpráví“). V rámci ČR budou odškodněni též Poláci z Těšínska.⁷⁶ Stojí za zmínku, že ještě v roce 1990, kdy těšínská Poláci očekávali odškodnění v rámci tehdejší dohody mezi Polskem a Německem (z něhož však byli nakonec vyloučeni, protože trvale nežijí na území Polska, ale v ČR), bylo takových žadatelů 4813, z toho přímých poškozených 2515 a žadatelů o odškodné za nucené práce 1322 osob.⁷⁷ V roce 2001 se z okruhu této komunity očekává již jen asi 700 žádostí o odškodnění, z toho jen asi třetina z nich v přímé souvislosti s nasazením na nucené práce. Je zřejmé, že neúprosný běh času nedává možnost spravedlivého vyrovnání za utrpená příkoří a že jakékoliv odškodnění nemůže dnes být už ničím jiným, než symbolickým gestem dobré vůle k usmíření.

⁷⁴Zvl. posudek (a jeho obsáhlé přílohy) z vyšetřovacího spisu proti příslušníkům RSHA - *Sachstandsvermerk in der Voruntersuchungssache gegen Bernhard Baatz wegen Morgens*. Staatsanwaltschaft bei dem Kammergericht Berlin, Nr. 1 Js 4/64 (RSHA). Uloženo Landesarchiv Berlin, B Rep. 057-01, A 101 AES.

⁷⁵Např. výrok Zemského soudu v Bonnu z 5. 11. 1997, který se týkal 22 židovských obětí nucených prací a znamenal, že německý soud poprvé v historii uznal nucenou práci v Říši za právní důvod pro odškodnění.

⁷⁶Blíže viz *Informační leták pro osoby postižené nacistickým bezprávím za 2. světové války*. Česko-německý fond budoucnosti - Kancelář pro oběti nacismu, Praha 2001; J. D r e b o t a, „Pro postižené nacistickým bezprávím děláme maximum!“ Národní osvobození, 2001, č. 6, s. 1-2; *Informace pro oběti jiného nacistického bezpráví*. Tamtéž, č. 7, s. 2; M. B o r á k, *Německo chce udělat tečku za následky války. Odškodnění obětí nacismu*. Den, 30. 3. 2001, s. 5.

⁷⁷Kongres Polaków w Republice Czeskiej - Archiwum, Český Těšín, *Protokół przekazania dokumentacji rejestracji obywateli Czech polskiego pochodzenia zarejestrowanych w Stowarzyszeniu Ofiar Wojny w Bielsku-Białej z dnia 10. 1. 2001*.